

חלק ראשון בלהות ותהייה

פרק א

רוצחים ויורשים

פרעות ה"פארטיזאנים" הליטאים

קובנא נכבשה בידי הגרמנים ב־24 ביוני 1941. מבוקרו של ה־23 ביוני ועד שעות הערביות של ה־24 בו עמדה קובנא ללא רשות ושלטו בה כנופיות ליטאים לאומנים ואלמנטים פליליים מזוינים, שקראו לעצמם "פארטיזאנים" ו"לוחמי החירות הליטאית". הללו ראו לעצמם מצווה ראשונה להיפרע מן היהודים, "ששעבדו את ליטא לסובייטים". הם השתוללו בעיר ושדדו והתעללו, ויהודים רבים מתו בידיהם בשני הימים האלה. עם כניסתן של יחידות הצבא הגרמני גאה גל הפרעות, והגיע לשיאו בליל ה־25 ביוני, בטבח־המונים שנערך בסלאבדקא, הרובע היהודי של פשוטי העם. הפורעים הלכו מבית לבית וטבחו משפחות שלמות.

יומיים לאחר מכן, ב־27 ביוני, ערכו הרוצחים הליטאים "מחזה נקמה" לעיני המון סקרנים במרכז העיר. לאחד המוסכים הגדולים הובאו 60 יהודים, ושם התנפלו עליהם גרמנים וליטאים באלות ובמוטות ברזל והיכום עד צאת נשמתם. לתוך פיהם של אחדים מהם תחבו צינורות והזרימו בהם מים עד שנתבקעו מעיהם.

במשך כל השבוע הראשון לכיבוש לא פסקו המעצרים והחטיפות בקרב יהודי העיר. ה"פארטיזאנים" סחבו את העצורים לבית הסוהר ומשם למצודה¹ השביעית שבקצה העיר. כך אספו שם כעשרת אלפי איש והחזיקו אותם ברעב ובצמא, חלק מהם תחת כיפת השמים וחלק מהם במרתפי המצודה. יום־יום היו מוציאים קבוצות גדולות של גברים ורוצחים אותם לא הרחק מחצר המצודה. נשים רבות נאנסו ונורו לאחר מעשה. ב־7 ביולי הוצאו הנשים שנותרו בחיים מן המצודה ונשלחו לבתיהן, ואילו הגברים — 6—7 אלפים — נרצחו כולם ונקברו בבורות גדולים, שהוכנו לכך בידי שבויים רוסיים².

1. שלטונות רוסיה הצארית הקימו בשעתו סביב העיר קובנא 9 מצודות, כחלק של מערכת הביצורים של ליטא, שהיתה אז ארץ־ספר בגבול גרמניה. בכל אחת מן המצודות ("פורט" בלע"ז) נבנו סוללות, מרתפים לאחסון נשק ותחמושת ועמדות לתותחים כבדים. בליטא העצמאית, בין שתי מלחמות־העולם, שימשו המצודות, בין השאר, כבתי־סוהר וכמקומות הוצאה להורג של אסירים פוליטיים ופליליים (קונדראטאס, עמ' 7—13).

2. גאר, עמ' 33—43; גרפונקל, עמ' 28—36; גרינהויז, "חורבן קאוונע", פל"ח, 7, עמ' 11.

ס ר ק א : רוצחים ויורשים

עד כאן עשו בעיקר הליטאים את המלאכה. אמנם פה ושם השתתפו בפרעות גם גרמנים, אך שלטונות הכיבוש עמדו כביכול מנגד, "בלי להתערב בסכסוך שבין הליטאים ובין היהודים". אולם "אי-התערבות" זו היתה רק כלפי חוץ. טבח ההמונים אורגן ביוזמתה ובעידודה של משטרת הביטחון הגרמנית. אלא שלפי שעה נוח היה למרצחים הנאצים להישאר בצל ולמשוך בחוטים, והעדיפו שמלאכתם תיעשה על-ידי הליטאים. הדבר נאמר במפורש בדו"ח ששלח שטאלקר³, מפקד איינזאץ-גרופה⁴ A של משטרת הביטחון הנאצית, שפעלה בארצות הבאלטיות, להיידריך, ביום ה-15 באוקטובר 1941:

כדי למלא את המשימות של משטרת הביטחון, מן ההכרח היה שניכנס לערים הגדולות יחד עם היחידות התוקפות... קבוצת-חלוץ קטנה, ואני בראשה, נכנסה ב-25.6.1941 לקובנא. הפעולות הראשונות היו תפיסת פעילים קומוניסטים וחומר קומוניסטי... כמרכז הנענו — כבר בשעות הראשונות אחרי כניסת הכוחות, ולא בלי קשיים ניכרים — את הגורמים האנטישמיים המקומיים לפרוע ביהודים. בהתאם לפקודות היה מנוי וגמור עם משטרת הביטחון לפתור את בעיית היהודים בכל הדרכים ובהחלטיות. אך היה רצוי שלפחות ברגע הראשון לא תופיע משטרת הביטחון בגלוי בפעולה זו, מאחר שהשיטות שננקטו היו בלתי-רגילות לחומרה, ויכלו לעורר תגובה אף בחוגי הגרמנים עצמם. כלפי חוץ רצוי היה להראות, כי את המעשים הראשונים עשתה האוכלוסיה המקומית מדעת עצמה, מתוך תגובה טבעית על הדיכוי שדיכאו אותם היהודים במשך עשרות שנים, ועל הטירור הקומוניסטי שבעבר הק-רוב...⁵.

3. Franz Stahlecker, עמד בראש מרצחיה של יהדות קובנא והארצות הבאלטיות. היה ידידו של אדולף אייכמן, ובסמוך לפרוץ המלחמה ב-1939 — גם מפקדו הישיר במשטרת הביטחון הנאצית. ב-1940 טיפלו השניים בהגשמת תוכנית ניסקו להקמת "רזרוואט יהודי" במזרח פולין (ראה: בית המשפט המחוזי בירושלים, תיק פלילי מס' 40/61, היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן, פרוטוקול הישיבה מס' 91 מיום 11.7.61, עמ' 13 ואילך).

4. Einsatzgruppe. חיל האינזאץ-גרופן ("עוצבות המיבצע") היה מחולק ל-4 עוצבות (Gruppen), וכל עוצבה — ל-3 גדודי-מיבצע, "איינזאץ-קומאנדוס" (Einsatzkommandos). האינזאץ-גרופן צוינו באותיות לאטיניות מ-A עד D והאיינזאץ-קומאנדוס — במספרים מ-1 ועד 12. אינזאץ-גרופה A פעלה באיזור "אוסטלאנד" ובשטחי החזית הסמוכים לו (חזית לגינראד), לפי חלוקה זו: איינזאץ-קומאנדו 1 פעל בשטחים הסמוכים לחזית; איינזאץ-קומאנדו 2 — באסטוניה ובלאטוויה; איינזאץ-קומאנדו 3 — בליטא ובבילורוסיה (Ereignismeldungen). UdSSR des Chefs der Sicherheitspolizei und SD, ארכיון "יד ושם", (IM/1766-69).

5. IMT, L-180, כרך 37, עמ' 672.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

ובמקום אחר של אותו דו"ח נאמר:

... מפקד הפארטיזאנים, קלימאטיס, שגויס בראש וראשונה לפעולה זו, הצליח לארגן פוגרום על סמך הוראות שניתנו לו על-ידי קבוצת-חלוץ שלנו שהופעלה בקובנא, בלי שיהיה ניכר כלפי-חוץ כי באה הוראה או היה עידוד כלשהו מצד הגרמנים. במשך הלילה הראשון של הפרעות, הלילה שבין 25 ל-26 ביוני, חיסלו הפארטיזאנים הליטאים 1,500 יהודים, בתי כנסת רבים הוצתו באש או נהרסו, ורובע יהודי ובו 60 בתים בערך נשרפו. בלילות שלאחריו הומתו (unschädlich gemacht) בדרך דומה 2,300 יהודים...⁶.

מעשי האכזריות של ה"פארטיזאנים" והרציחות הבארבאריות של מאות יהודים בחוצותיה של קובנא אמנם עוררו תגובה מצד מפקדי ה-ורמאכט שבגיזרה זו של החזית, שמצאו בהם טעם לפגם, אפילו הם נעשו על-ידי לא-גרמנים. הפלדמארשאל פון-לב⁷, מפקד חילות הצפון, פקד על אחד מקציניו, פון-קיכלר⁸, "למנוע את הישנותם של התרחשויות כאלה"⁹. היה זה רמז לגרמנים המנצחים על ההרג, מצד אחד, כי אין השעה כשרה עוד לפוגרומים המבוצעים ללא שיטה כלשהי ברחובות קריה¹⁰, ול"פארטיזאנים" הליטאים, מצד שני, כי

6. שם, עמ' 682.

7. von Loeb

8. von Küchler

9. *Law Reports of Trials of War Criminals; The High Command case*, לונדון, 1948, כרך 12, עמ' 31; השווה גם רייטלינגר, עמ' 213.

10. הכוונה בפקודתו של פון-לב לא היתה אלא שהתנקשויות כאלה לא יארעו עוד בפומבי, בראש חוצותיה של העיר קובנא. מכל מקום אין לייחס לפון-לב את הכוונה להתערב בתחום סמכויותיהם של האיינזאץ-גרופן ולמנוע את "פתרון בעיית היהודים" בליטא. חלוקת הסמכויות בין מפקדיהן של יחידות הצבא הגרמני במסען בשטחי ברית-המועצות ובין יחידות משטרת הביטחון והגסטאפו שהתקדמו בעקבותיהן נוסחה, כידוע, בהסכם מפורש בין הפיקוד העליון של הצבא הגרמני ובין המשרד הראשי לביטחון של הרייך – רסה"א (הסכם הייזרין-ואגנר המפורסם, שנחתם עוד קודם לכן, ב-26 במארס 1941, *IMT*, כרך 4, עמ' 375 ואילך). לפי הסכם זה הוצאו ענייני הביטחון מידי מפקדי הצבא וניתנו בידי מפקדיהן של יחידות משטרת הביטחון, שהוקמו ע"י הימלר והייזרין. למושג "ענייני ביטחון" ניתן כאן פירוש רחב, על-סמך "צו הפירור" מראשית מארס 1941, שנאמר בו, שהמלחמה העתידה עם ברית-המועצות (שכונתה אז "מיבצע בארבארוסה", בלשון הצופן הסודי), תחייב חיסול מוחלט של "יהודים, צוענים, גחותי-גזע ואלמנטים אסוציאליים אחרים, וכן קומיסארים פוליטיים" בכל שטחי הכיבוש, ועל סמך פקודת קייטל שנאמר בה, כי "לפי צו הפירור הוטלו על הירייכס-פירר-אס-אס [הימלר] תפקידים מיוחדים המתחייבים מן המאבק הסופי והמכריע בין שתי שיטות פוליטיות מנוגדות. בתוך גבולות מערכת התפקידים זו יפעל הירייכס-פירר-אס-אס באורח עצמאי ובאחריותו הבלעדית" (*IMT*, PS-447, כרך 26, עמ' 54). הדברים ברורים אפוא: פעולותיו של שטאלקר נגד יהודי קובנא היו על-פי פקודות יסוד, שצמרת

פרק א: רוצחים ויורשים

אף במלחמה עם "יהודיהם" אין הם אדונים לעצמם, וכי גם בתחום זה כפופים הם לגרמנים. ראש ה"פארטיזאנים", קלימאטיס, שארבע מכוניותיו "הצטיינר" בטבח סלאבוקא, נעלם מן האופק, ואנשיו צורפו לאיינזאץ־קומאנדו שפעל בליטא, שם שירתו עוד זמן ממושך בפיקוד גרמני ועסקו בהשמדת יהודים וקומוניסטים.¹¹

הרציחות נפסקו לזמן־מה, ובינתיים נצטוו כל יהודי קובנא לעבור לגיטו. אולם בעצם ימי הכניסה לגיטו חידשו ה"פארטיזאנים" את החטיפות הפר־איות. ביום ה' 7 באוגוסט, אספו כ־1,200 גברים יהודים וכלאום בבית הסוהר. כמאתיים מהם הוחזרו לבתיהם ואילו השאר הובאו למקום סמוך לעיר ונרצחו שם (יהודי קובנא זוכרים מיבצע השמדה זה בשם "ה־אקציה של יום ה' המפורסם").¹² ימים מספר אחרי כן נתרגשה על ראש הגיטו פורענות חדשה. ביום 18 באוגוסט הוצאו 534 יהודים, רובם בעלי השכלה גבוהה — מורים, עורכי־דין, רופאים וכיו"ב — באמתלה, כי דרושים יהודים משכילים לעבודה מיוחדת בארכיונים שבעיר. הם הובאו למצודה הרביעית ונורו שם.¹³

ה־אקציות

כארבעים יום אחרי סגירת הגיטו התחילו מיבצעי ההשמדה השיטתיים. ב־26 בספטמבר אוספו בני רובע שלם בכיכר אחת. שם עשו הרוצחים "סלקציה" והפרידו בין אלה שלפי מראיהם כשרים היו לעבודה פיסית ובין הבלתי־כשרים. את ה"כשרים" החזירו כעבור יומיים לבתיהם, ואילו את ה"בלתי־כשרים" — כ־1,000 גברים, נשים וטף — הביאו למצודה התשיעית ("מצודת ההרגה") ורצחו.¹⁴

ב־4 באוקטובר ביצעו הרוצחים עוד טבח המונים.¹⁵ הפעם "חוסל" חלק שלם של הגיטו שקראו לו "הגיטו הקטן" ("קליין־געטא").¹⁶ כ־1,500 איש, שלא היה בידיהם אישור שבעלי־מלאכה הם או שהם בני משפחתו של בעל־מלאכה, הובלו למצודת ההרגה, והשאר הועברו אל "הגיטו הגדול". בית־החולים

הצבא סמכה ידיה עליהן. המפקד הצבאי של האיזור יכול היה, לכל המרובה, לדרוש ממנו שהמעשים לא ייעשו בפומבי ושלא יהיה בהם כדי לפגוע בשמו של ה־זרמאכט. 11. בדו"ח השני ששלח שטאלקר להיידריך נאמר, כי ה"פארטיזאנים" הליטאים הצדיקו לגמרי את אמונו בהם, וכי בפלוגות החיסול שלו משרתים 8 ליטאים כנגד גרמני אחד (IMT, PS-2273, כרך 30, עמ' 75).

12. גרפונקל, עמ' 49.

13. שם, עמ' 56—57.

14. שם, עמ' 68.

15. שם, עמ' 69; גאר, עמ' 67—70.

16. גיטו קובנא היה בתחילתו שני חלקים בלתי שווים בגודלם, וביניהם רחוב (רח' פאנריו), שלא נכלל בתחום הגיטו. גשר־עץ חיבר מלמעלה את שני החלקים.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

שנמצא בשטחו של הגיטו הקטן העלוהו הגרמנים באש, ר60 החולים שהיו בו, וכן הרופאים והאחיות, נשרפו חיים¹⁷.

כשלושה שבועות לאחר-מכן, ב־27 באוקטובר, פורסמה הודעה, שכל תושבי הגיטו, בלי יוצא מן הכלל, חייבים להתאסף למחרת, ב־28 באוקטובר, ב־6 בבוקר, ב"כיכר הדימוקראטים" שבמרכז הגיטו, לשם "ביקורת". בשעה הנקובה היו תושבי הגיטו מכונסים כולם במקום. סביב הכיכר ניצבו חיילים גרמנים ו"פארטיזאנים" מזוינים במכונות-ירייה וברובים. על ההרים מרחוק נראו המוני ליטאים. ב־9 בבוקר באו אנשי משטרת הביטחון ואתם הממונה על ענייני היהודים בגסטאפו, ראוקה, אנשי השטאט־קומיסאריאט והממונה על ענייני היהודים במינהל האזרחי, יורדאן. הרוצחים ניגשו מיד למלאכת-הברירה, והיא נמשכה כל היום עד שש בערב. אלה שראוקה הועידם לחיים הורשו לחזור לבתיהם בגיטו, והשאר — למעלה מעשרת אלפים נפש — הועברו במשמר כבד לגיטו הקטן ושוכנו בדירות שנתפגו אחרי ה־אקציה הקודמת. למחרת עם שחר הוציאו את כולם משם ובתהלכות אימים הובילום דרך רחרי בות סלובודקא, לעיני העוברים והשבים הליטאים ולעיני היהודים שנותרו בגיטו, אל המצודה התשיעית, שם כבר היו מוכנים בורות עצומים. הרוצחים — גרמנים וליטאים — דחפום אל תוך הבורות קבוצות-קבוצות והמטירו עליהם אש ממכונות-ירייה. אחר-כך שפכו על הבורות סיד וכיסום באדמה. אקציה זו כונתה בפי יהודי קובנא בשם "ה־אקציה הגדולה"¹⁸.

אחרי "ה־אקציה הגדולה" פסקו רציחות ההמונים בקובנא למשך כשנתיים וחצי. אולם גם באותו זמן לא חסרו מקרים של רצח יחידים, בעטיים של המשטר הדראקוני וטירור האימים, שהיה הגיטו נתון בהם כל הזמן. יהודים נורו על שעמידתם לא היתה נכנעת די צרכה, או הוצאו להורג על מעשי הברחה, על הליכה ברחובות העיר בלי הטלאי הצהוב, על קניית-עיתון, על משלוח מכתב בדואר וכיו"ב. כן עשו הגרמנים מעשה נקמה אחרי מפלתם בסטאלינגראד ורצחו כ־50 יהודים ביום 4 בפברואר 1943 (בפי היהודים: "ה־אקציה הסטאלינגראדית").

הרציחות נתחדשו במאוס 1944. היה זה כארבעה חודשים לאחר שהגיטו הועבר מרשותו של "המינהל האזרחי" לרשותו הבלעדית של ה־אס־אס (למדור מחנות ההסגר שע"י המשרד הראשי לביטחון של ה־רייך). אז החל תהליך פירוק הגיטו למחנות-הסגר קטנים ומבודדים. אחד מסימני ההיכר של מחנות-ההסגר לעומת הגיטאות הוא, שלא היה בהם מקום כלל לילדים ולזקנים; אוכלוסייתם היתה "אוכלוסיה עובדת" במובנה הנאצי המדויק של מלה זו. הווה אומר: ברגע שהנאצים החליטו להפוך גיטו למחנה-הסגר, ממילא נחרץ

17. אהרון פרץ: ד עם גורל אנסקעגן; רשימות פון א דאקטאר (לקראת הגורל; רשימות של רופא). חיפה 1952, עמ' 20.

18. גאר, עמ' 72 ואילך; גרפונקל, עמ' 71 ואילך.

פרק א: רוצחים ויורשים

גורלם של הילדים והזקנים שבתוך אותו גיטו. עתה הגיעה שעתם של כל אותם ילדים וזקנים שניצלו מן ה־סלקציות הקודמות, ושהנאצים הואילו "לסבול" את קיומם בין חומות הגיטו.¹⁹

אולם לא רק הילדים והזקנים עמדו כאבן־נגף בדרך להפיכתו הגמורה של הגיטו למחנה־הסגר. כל משטר הגיטו, על סדריו ועל מוסדותיו, שהחשובים שבהם היו ה־אַלְטֶסְטֶנְרַאט²⁰ ומשטרת הגיטו, עשוי היה לשמש מכשול בדרך זו. על אחת כמה וכמה שמהידיעות שגונבו לאוזניהם של אנשי הגסטאפו הסתבר להם, כי משטר "ליבראלי" זה של ה־אַלְטֶסְטֶנְרַאט והמשטרה היהודית הוא קרקע גידול למחתרת חזקה החשודה בקשרים עם הפארטיזאנים הסובייטיים ובהוצאת אנשים ליער, וכן בסילוק סוכני הגסטאפו שבגיטו ובמעשים כיוצא באלה נגד ה־רייך והשלטון הנאצי, כגון: בניית מחבואים תת־קרקעיים, מסירת ילדים יהודים לליטאים בעיר, הברחת עיתונות לגיטו, האזנה לראדיו וכד'. הגרמנים החליטו אפוא להיפטר הן מן הילדים, הזקנים והחולים, הן מן המשטרה וה־אַלְטֶסְטֶנְרַאט במהלומה אחת. הקרבנות הראשונים היו אנשי המשטרה, פרט לבוגדים שביניהם²¹. אחרי אנשי המשטרה בא תורם של הילדים, הזקנים והחולים. באותו יום שהוצאה המשטרה למצודת־ההרגה, ב־27 במארס 1944, פרצה אל הגיטו פלוגה גדולה של אנשי אֶס־אֶס, אוקראינים ורוסים מאנשי ולאסוב²², ובאכזריות שאין לתארה הוציאו מן הבתים את הילדים שלמטה מגיל 12 ואת הקשישים שלמעלה מגיל 55 וכן את כל החולים שהיו רתוקים למיטותיהם, השליכום לתוך מכוניות והובילום אל המצודה התשיעית. בסך־הכל נרצחו ב־אקציה זאת כ־1,800 איש²³.

חיסול הגיטו

כל מיני ניגודים, חיכוכים, מזימות ואינטריגות שבמכונת המלחמה והרצח הנאצית גרמו, שגיטו קובנא עמד עד השעה האחרונה שלפני השחרור. ורק בשעה שהחיילות הסובייטיים כבר התקרבו לשערי וילנא, בכוח התנופה של התקפת ויטבסק האדירה, שהחלה ב־23 ביוני 1944, ניגשו הנאצים לחסל את הגיטו²⁴. ב־6 ביולי 1944 הודיע שליט הגיטו, גֶקֶה, ל"זקן היהודים", ד"ר

19. תיאור מפורט של אקציה מחרידה זו ראה בעדותו של ד"ר אהרון פרץ במשפט נגד אייכמן בירושלים, פרוטוקול הישיבה מס' 28, מיום 4.5.61, עמ' 22 ואילך.

20. היודנראט של קובנא: ראה הפרק הבא.

21. ראה בפרוטרוט בפרק י"ד.

22. גנראל רוסי שנפל אל הגרמנים.

23. תיאור מלא על ביצוע הרציחות במצודה התשיעית מסר מי שהיה המנהל הליטאי של המצודה בשנת 1941 Juozas Slesoraitis בעדותו כנאשם בפני בית דין סובייטי (ראה *Tiesa*, 1959, מס' 119—120).

24. תיאור מפורט של חיסול הגיטו ראה אצל גאר, פרק 26; גרפונקל, עמ' 190—197;

חלק ראשון: בלחות ותהייה

אלקס, שהשלטונות החליטו לפנות את הגיטו בשלמותו מאיזור החזית ולהעביר
 רו לפרוסיה המזרחית. באותו יום כותר הגיטו בשרשרת של משמרות מוגבר
 רים, ולמחרת הוטל עוצר על הגיטו והיהודים לא הורשו עוד לצאת לעבודה
 בעיר. בו ביום התחילו להביא לגיטו אותם יהודים ששוכנו בשעתם במחנות
 העבודה שבסביבת קובנא. ביום השבת, 8 ביולי, החלה ההגליה. מעטים היו
 תושבי הגיטו שצייתו לפקודת הפינוי ואנשי האס-אס שבאו לקחת את היהודים
 צריכים היו להוציאם בכוח מבתיהם. הרבה התחבאו במקלטים התת-
 קרקעיים שהכינו להם, והגרמנים החלו במצוד על הנחבאים. הם השתמשו
 בכלבי-גישוש, וכל מקום חשוד הופצץ ברימוני-יד ובפצצות. אלה שנמצאו
 הובלו למקום איסוף בתוך הגיטו, ומשם נלקחו לתחנת-הרכבת והוטענו בקרונות
 ונות והוטעו לגרמניה. בדרך לתחנת הרכבת ניסו יהודים אחדים להימלט, אך
 המשמרות ירו עליהם ורובם ככולם נהרגו. אף מן הרכבת ניסו אחדים לברוח,
 ונהרגו גם הם. ב-14 ביולי הובאה לשטח הגיטו פלוגת השמדה מיוחדת, וזו
 הבעירה, פוצצה והחריבה את כל מבני הגיטו עד היסוד. היהודים שניסו להימלט
 ממקלטיהם הבוזרים, נורו והושלכו לאש. מחבואים-מספר בלבד נשארו
 לפליטה, ו-90 היהודים שמצאו בהם מקלט זכו להגיע ליום השחרור.

מבין רבבת יהודי קובנא, שהיו בחיים שעה שהנאצים החלו בחיסול הגיטו,
 נרצחו במקום כשלושת-אלפים, וכשבעת אלפים²⁵ פוזרו במחנות הריכוז
 הגרועים ביותר בגרמניה, חלק מהם בבאוואריה, בקרבת מחנה דאכאו, וחלק
 מהם בפרוסיה המזרחית. רק כאלפיים וחמש מאות איש שרדו מהם. בקובנא
 ובסביבתה נשארו לפליטה כ-600 יהודים, מהם שניצלו במחבואיהם — מחוץ
 לגיטו או בתוכו — ומהם שהצליחו להיחלץ מן הגיטו ולהצטרף לשורות הפארא-
 טיזאנים ביערות. מבין ארבע ריבוא יהודים, שנמצאו בקובנא בשעה שנכבשה
 בידי הנאצים, השיגה יד הכורת כ-37 אלף, היינו — 92 יהודים לכל מאה.

השוד המאורגן

בשוד הרכוש התחילו ה"פארטיזאנים" הליטאים עוד בימים הראשונים לפרוץ
 המלחמה. היה זה חלק בלתי נפרד מנקמת-הדם הפרועה. בזמן החטיפות
 והמאסרים שלחו הללו ידם בקנייני היהודים ועשו בבתיהם כבתוך שלהם²⁶.

מ' סגלסון, "די ליקחידאציע און עוואקואציע פון קאוונער געטא", כ"י, לאנדסברג,
 1945; ראה גם עדות ל' אלשטיין-לבון, עמ' 19.
 25. דיוק המספרים מוטל בספק, השווה גרפונקל, שם; גאר, עמ' 270 ואילך; סק"ג,
 עמ' 130—132; קובץ "ליטע", עמ' 1711; ילה"ג, 21, עמ' 142.
 26. ראה למשל "דער זיבעטער פארט" (המצודה השביעית), מאת יצחק נמנצ'יק,
 פל"ח, 7, עמ' 58—70. גם במצודה התשיעית ירשו הליטאים, שביצעו את הרציחות,
 את תכשיטי היהודים. כך למשל היה המנהל הליטאי של המצודה בסוף 1941 מוריד
 את הטבעות, השעונים וכו' מאת הנרצחים היהודים ומכניסם לכיסו ("הכיבוש
 ההיטלרטי" וכו', עמ' 73).

פרק א: רוצחים ויורשים

אולם השלטונות הגרמניים הגיבו על מעשי השוד הפרוע באיסור חמור. זמן קצר לאחר כיבוש העיר הודבקו כרוזים ברחובות: "כל בוזז יירה". הכוונה היתה להזכיר לליטאים, שהגרמנים אוהבים סדר אפילו במה שנוגע ליהודים, ושרכושם של היהודים הוא רכושם של הרייך. בין הפקודות שהוציא השטאט־קומיסאר הגרמני בעניין מעמדם וחובותיהם של יהודי קובנא היתה פקודה אחת, שאסרה על היהודים למכור או למסור ללא־יהודים דבר כלשהו מרכושם, לרבות רהיטים וחפצי־בית.²⁷ ואמנם נפסק השוד הפרוע ובמקומו בא השוד המאורגן, ה"חוקי".

הקמת הגיטו היתה ראשית למעשי השוד השיטתי. דירות היהודים שנעזבו מבעליהן כשעברו לגיטו, וכן כל הרכוש היהודי שנשאר מחוץ לגיטו (פקדונות בבאנקים, חובות, חנויות, מחסנים וכיו"ב) "עוקלו" על־ידי השלטונות. ארבעה ימים בלבד אחרי סגירת הגיטו החלו הגרמנים במיבצע גזילת רכושם של היהודים.²⁸ יום־יום במשך שבועיים היו באים לגיטו קצינים וחיילים גרמנים ואנשי משטרת הביטחון ועורכים חיפושים בבתי היהודים ונושאים במכונניות כל מה שנראה בעיניהם. אחרי שסיימו הללו את מלאכתם, נצטווה ה־אלטסטנ־ראט לארגן בעצמו את מסירת דברי הערך, שעדיין נשארו בידי היהודים. נקבעו מקומות איסוף בתוך תחום הגיטו, ולתושבי הגיטו ניתנה הוראה למסור ביום אחד את כל הרכוש שנשאר ברשותם. פקידי ה־אלטסטנראט הועסקו במיונו וסיווגו של הרכוש, ופועלים יהודים ארזו אותו במזוודות והטעינוהו על מכוניות. כך גזלו הגרמנים מן היהודים בימים מעטים 75—80 אחוז מכל הנכסים שהביאו אתם לגיטו.²⁹ קשה לאמוד את שוויים של דברי הערך שנגזלו בשלב הראשון של ה"מיבצע", בימי החיפושים, אך הרכוש שנגזל בשלב ה"מסירה" נאמד ב־50 מיליון מארק זהב.³⁰

גם מיבצעי ההשמדה נתנו לגרמנים מקום לשוד רכוש. הם לקחו מיד קרב־נותיהם את דברי הערך, שהביאו עמם לגיא־ההרגה, וכן את בגדיהם, לפני שהובילום לבורות ורצחום. מקור זה מיצו הגרמנים עד תומו כעבור כשנתיים־ וחצי מימי רציחות ההמונים, בזמן מיבצע "טשטוש העקבות"³¹. הם הקפידו שמן הגוויות שנועדו לשריפה, יוסרו תחילה כל דברי הערך, כגון טבעות, שיני־זהב וכיו"ב. כשהוגלו השרידים למחנות גרמניה, אמנם הורשו לקחת אתם ממיטלטליהם, ורבים מהם הצליחו להטמין בכליהם מעט מדברי הערך שנשמרו אצלם עד אז. אך גם שארית אחרונה זו של רכוש יהודי קובנא

27. גאר, עמ' 46.

28. גאר, פרק 9; גרפונקל, עמ' 59—62.

29. גרפונקל, עמ' 225.

30. שם, עמ' 62. האומדנה מתבססת על מספרים שנודעו בשעתו למחבר זה מפי אנשי ה־אלטסטנראט שעבדו במקומות האיסוף.

31. ראה להלן, פרק ו.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

עתידה היתה להגיע לאוצר הרייך. בתחנות המעבר למחנות הריכוז נשדדו הללו עד כותונתם האחרונה — כל תפציהם ניטלו מהם ובמקומם ניתנו להם סחבות מזהמות של אסיר.

עבודת הכפייה

כליאת היהודים בגיטו הקלה על ראשי הגסטאפו וה־איינזאץ־גרופן בקובנא את הביצוע השיטתי של שני הסעיפים העיקריים בתוכניתם: הרציחות והשוד המאורגן. היה זה בהתאם לפונקציה שיעד היידריך, הממונה על "הפתרון הסופי של בעיית היהודים", לגיטאות. אלא שבתוכניתו המקורית של היידריך נועד לגיטאות הגדולים שבשטחי הכיבוש במזרח, ולגיטו קובנא בתוכם, עוד תפקיד: לשמש תחנות־מקלט בשביל יהודי גרמניה ומערב־אירופה, שיוגלו ממקומות מגוריהם ויובאו לשטחי הכיבוש שבמזרח.³² לפי תוכנית זו צריכים היו היהודים המקומיים בגיטאות המזרח לפנות את מקומם בהדרגה ליהודי גרמניה והמערב, וביתר דיוק — לכשרים־לעבודה־פיסית שבתוכם, שיועסקו — כל עוד יחזיקו מעמד — בבניית כבישים, בחפירת שוחות ובעבודות אחרות בעלות חשיבות צבאית.³² היהודים המקומיים מועמדים היו להכחדה מיידית, אולי פרט לבעלי מקצוע מועטים, שהיו דרושים לזמן מועט להנעת מפעלי החרושת והמלאכה שבמקומותיהם.

תולדות גיטו קובנא וכן תולדותיהם של הגיטאות הגדולים האחרים ב־אוסט־לאנד — ריגא, וילנא ומינסק — מוכיחות, כי תוכנית זו של היידריך הוצאה לפועל בהצלחה בשלביה הראשונים, אך ביצועה הופסק או הואט כעבור חודשים אחדים. הגיטאות הוקמו, ומיבצעי ההכחדה הראשונים פינו בהם מקום גם לרבבות יהודים אחרים. ברם, הבאתם של הללו מן המערב נתקלה בקשיים³³. שלטונות הצבא התנגדו נמרצות לשימוש בעורקי התחבורה שבשטחי הכיבוש לצרכים שאין להם קשר ישיר עם המלחמה. היידריך הספיק להעביר

32. ראה NG-2586-J, משפטים, כרך 13, עמ' 243 ואילך. המשלוחים הראשונים הובאו רובם לגיטו ריגא, ושם בוצעה התוכנית כמעט במלואה. המשלוחים שהגיעו לקובנא הוגדרו ע"י הרוצחים כמחוסרי־ערך מבחינת הפוטנציאל המלחמתי וכוונו ישר לגיא־ההרגה (רייטלינגר, עמ' 219 ואילך). השווה מסקנות הוועדה המיוחדת הסובייטית־הליטאית לחקר פשעי הנאצים בשטח הריפובליקה הליטאית, מיום 23.8.44, קונדראטאס, עמ' 31—32).

32א. ראה "דו"ח ועידת ואנוזה", NG-2586-G, משפטים, כרך 13, עמ' 210 ואילך.
33. בשבועות הראשונים אחרי פרוץ המלחמה שימשו שבויי מלחמה רוסיים כוח עבודה (הגרמנים התעלמו לחלוטין מן החוקים הבינלאומיים בדבר היחס לשבויי מלחמה). אך בגלל היחס הבארבארי התחילו הללו גוועים בהמוניהם במחלות, ברעב ובאפיסת כוחות עוד בחודשים הראשונים. היהודים היו צריכים למלא את מקומם בעבודות החשובות. לפי מסקנות הוועדה הנ"ל נרצחו על אדמת ליטא לא פחות מ־165,000 שבויים סובייטיים ("הכיבוש ההיסטוריסטי" וכו', עמ' 105).

פרק א: רוצחים ויורשים

ל־אוסטלאנד עד סוף 1941 משלוחים אחדים של יהודי גרמניה, אך בראשית 1942 נאלץ להפסיק פעולה זו.

באותו זמן הוכרע גם גורלם של היהודים שנותרו בגיטאות שבמזרח. כפי שמתברר מן המקורות הגרמניים, היתה הכרעה זו כרוכה בחיכוכים מסוימים בין שלושת הגורמים הגרמניים העיקריים, שפעלו בשטחי הכיבוש במזרח, והם: (א) ה־איינזאץ־גרופן שהיו כפופים למשרדו של הימלר; (ב) שלטונות "המינהל האזרחי", שהיו כפופים ל־אוסט־מיניסטריום³⁴ של אֶלֶפֶרד רוֹזֶנְבֶּרג; (ג) ה־וירטשאפט־שטאב אוסט³⁵ ובראשו הגנרל גיאורג תומאס, שעסק בציוד חילות הגרמנים בחזית המזרחית, והיה כפוף לפיקוד העליון של ה־ורמאכט.

ראשי ה־איינזאץ־גרופן רצו בחיסול מיידי של היהודים שנפלו בידי הצבא הכובש. הם התנגדו באורח עקרוני, ששיקולים צבאיים, פוליטיים או משקיים כלשהם ישפיעו על מהלך ההשמדה הטוטאלית.

אנשי ה־אוסט־מיניסטריום רצו אף הם בחיסולם הכולל של יהודי ארצות הכיבוש. בתבנית הסכמאטית של ההירארכיה האתנית העתידה כביכול לשרור במזרח, שחברה על־ידי רוזנברג, לא ניתן ליהודים מקום כלל, מפני שסופם להימחות כליל מעל פני האדמה הזאת³⁶. אלא שמעוניינים היו בניצול ארעי של היהודים ככוח־עבודה, במידה שתהליך שיקומן של ארצות הכיבוש ידרוש זאת. השמדה תוך "סלקציה" וגיטאות סגורים בעלי משטר דראקוני היו בעיניהם דרכים יעילות לביצוע מדיניות זו.

גנרל תומאס מן ה־וירטשאפט־שטאב, שענייני השמדת עמים וגזעים "לא נכללו בתחום סמכויותיו", היה מעוניין ביהודים אך ורק במידה שאפשר היה להשתמש בהם, ובייחוד בידע המקצועי שלהם, לצורכי ארגונה ותפעולה של חרושת צבאית. הוא ועוזריו הספיקו כבר בחודשים הראשונים של הכיבוש להיווכח, כי בכוח העבודה של האוכלוסיה הלא־יהודית בלבד יתקשו מאוד לספק את צורכי הצבא, להבטיח את התחבורה לחזית ולהמציא לצבא את הציוד הדרוש. כשנודע להם על הגיטאות ועל הרכב אוכלוסיהם — אחוז גדול של כשרים־לעבודה־פיסית ואחוז לא מבוטל של בעלי מקצוע רצויים — תבעו להשהות את תוכנית החיסול, כדי שאפשר יהיה בינתיים לסחוט מן הגיטאות את כל "הפוטנציאל המלחמתי" הטמון בהם, עד הטיפה האחרונה. ומכיוון שלא יכלו לצפות, שעבודה מקצועית תיעשה בידי אנשים המשוללים תנאי־מינימום בדיור, בתזונה ובתלבושת, לא הסכימו שינהגו באופן דראקוני קיצוני באותם יהודים שנתמזל מזלם להיות מועסקים במפעליהם³⁷.

34. Ostministerium = OMi (מיניסטריון המזרח).

35. Wirtschaftsstab Ost (המטה הכלכלי למזרח).

36. דאלין, עמ' 277.

37. רייטלינגר, עמ' 202 ואילך, 235.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

יש יסוד להניח, כי אנשי המינהל האזרחי הגרמני של אוסטלאנד תמכו בדרישה זאת. אמנם הם עזרו בהתלהבות רבה לביצוע תוכנית היידריך בשלביה הראשונים, אך עתה מצאו כנראה, כי חיסול הגיטאות בארצות הבאלטיות יביא לפי שעה יותר נזק מאשר תועלת לעניינם, היינו — לביסוס שלטונם באזורים אלה. אף הם חששו, שקשה יהיה להם למלא את דרישות הצבא בעניין כוח-העבודה, ובייחוד שגיוס אנשי המקום — ליטאים, לטים וכו' — בהמוניהם לעבודות קשות במיתקנים צבאיים, עלול להוליד קשיים ביחסים שבין שלטונות הכיבוש לאוכלוסייה. מצד אחר ציפו להפיק תועלת גם לעצמם מכוח העבודה היהודי המאומן, שאפשר לנצלו כמעט בלי מחיר כל-שהו.³⁸

כך קרה שגיטו קובנא, לאחר שרוקן מכמחצית תושביו, "הושאר" בזכות-קיום אחת ויחידה: עבודת-כפייה למען מכונת-המלחמה הגרמנית. לפי כל הסימנים נפלה הכרעה זו בערך בינואר 1942. הגיטו קיבל אופי של מחנה-עבודה. "לשכת-העבודה" של ה-אולטסטנראט תפסה עד מהרה את המקום החשוב ביותר בין מוסדותיו, וגם משטרת הגיטו עיקר תפקידה היה להקפיד, שהיהודים ימלאו בדייקנות את "חובת העבודה" שלהם.³⁹ חובת העבודה חלה תחילה על הגברים מגיל 14 ועד 60 (אחר-כך עד 65) ועל נשים מגיל 15 עד 45 (אחר-כך עד 55, ובימים האחרונים אף עד 60). אחרי מיבצע ההשמדה של הילדים, הזקנים והחולים חלה חובת העבודה על כל תושבי הגיטו בלי יוצא מן הכלל. לגברים נקבע שבוע עבודה מלא של 6–7 ימים, ולנשים — תחילה שבוע של 3 ימים ואחר-כך של 5 ימים. חלק גדול מתושבי הגיטו היו מאז אביב 1942 ועד החיסול צמודים למקומות עבודה קבועים, וחייבים היו לבוא בוקר-בוקר למקום עבודתם — אם עבדו בתוך הגיטו — או לכיכר שליד שער הגיטו — אם עבדו מחוץ לגיטו. כל אלה שלא היה להם מקום עבודה קבוע,

38. השווה דאלין, פרק 10. והרי דברי שטאלקר בעניין זה: "... בליטא ובלאטוויה נתברר, אחרי הוצאתם לפועל של מיבצעי ההשמדה הגדולים הראשונים, שסילוק גמור של היהודים אינו ברי-ביצוע, לפחות לא בשעה זו. האומנויות בליטא ובלאטוויה, רוב בניינן הוא בידי היהודים, ומקצועות מסוימים... תפוסים כמעט לחלוטין בידי יהודים. על כן חלק גדול מבעלי-המלאכה היהודים חיוניים הם להפעלתם של מפעלים הכרחיים, לשיקומן של ערים הרוסות ולעבודות שיש בהן משום חשיבות מלחמתית. מכל מקום, המפעלים שואפים להחליף את כוחות העבודה היהודיים המועסקים בתהליך הייצור, בייחוד בערים הגדולות. לעומת זאת נעשית פעולה, בשיתוף עם לשכות העבודה, לתפוס את היהודים שאינם כשרים עוד לעבודה, ומייד לאחר מכן הם מוצאים להורג במיבצעים קטנים... יש לציין בהקשר זה, שבמקומות מסוימים היתה התנגדות ניכרת מצד השלטונות המקומיים למיבצעי השמדה בהיקף גדול, אך התנגדות זו נדחתה תוך הסתמכות על פקודות יסודיות שיש בעניין זה" (דו"ח של שטאלקר, IMT, L-180, כרך 37, עמ' 688 ואילך).

39. תיאור מפורט של פרשה זו בתולדות גיטו קובנא, ראה גאר, עמ' 100–111, 312–344; גרפונקל, עמ' 45, 83–100.

פרק א: רוצחים ויורשים

היו צריכים לבוא בבוקר השכם לרחבת השער ולהכות עד שיישלחו למקום עבודה זמני. בתוך הגיטו היו מנהלי העבודה יהודים, ובמקומות העבודה שמחוץ לגיטו היו המנהלים גרמנים או ליטאים, והעובדים היהודים הובלו לשם במשמר מזוין של חיילים גרמנים או "פארטיזאנים" ליטאים.

ניצול כוח העבודה היהודי אורגן ארגון מדוקדק: מנהלי מקומות העבודה, שהיו מעוניינים להעסיק יהודים, פנו בעניין זה ל"שטאט-קומיסאר או ללשכת-העבודה הגרמנית, ואם אושרה דרישתם, היא הופנתה ללשכת-העבודה היהודית, וזו דאגה לכך, שבשעה הנקובה יעמדו ליד שער הגיטו עובדים בהרכב הדרוש. פעמים הרבה לא קיבלה הלשכה היהודית שום הודעה מוקדמת, והגרמנים — קציני צבא או אס-אס — היו מגיעים עם חייליהם ישר לשער הגיטו ודורשים מאנשי הלשכה את מספר האנשים שה"שטאט-קומיסאר הרשה להם לקחת. מאחר שלא בקלות אפשר היה ברבמקום להמציא את המספר ואת ההרכב כדרוש, היו הללו שופכים את חמתם על היהודים שברחבת השער בגידופים ובמכות, ולעתים אף ירו בהם. במרוצת הימים נתמעטו מקרים כאלה, עם ייעול עבודתה של לשכת-העבודה היהודית ועם החמרת הפיקוח על אוכלוסי הגיטו בעניין מילוי חובת העבודה.

את המקומות שבהם הועסקו היהודים אפשר למיין לפי תנאי העבודה. התנאים הקשים ביותר היו במיתקנים הצבאיים ששירתו את החזית במישרין, כגון שדה התעופה. במקומות אלה העבידו את היהודים כמעט אך ורק בעבודות פיסיות מפרכות, כגון סלילת כבישים, נשיאת משאות כבדים, עבודות חפירה וכד'. לחץ העבודה היה קטלני ומנהלי העבודה היו רובם רשעים מרושעים, שהתעללו בעובדים והתישו את כוחותיהם. כששת אלפי יהודים, גברים ונשים, שהם למעלה ממחצית כל עובדי הגיטו, הועסקו במקומות אלה (4,500 מהם בשדה התעופה בלבד). תנאים קלים יותר באופן יחסי היו במפעלים שהעסיקו פלוגות קטנות של עובדים יהודים — בסך הכול כ-1,500 איש. על פי רוב היו אלה בתי חרושת, בתי-מלאכה, מחסנים וכו', שהיהודים עבדו שם כבעלי מקצוע. משטר העבודה לא היה כאן קטלני כל כך, והיהודים יכלו בתנאים מסוימים גם לבוא במגע עם הליטאים ולהשיג בדרך זו מצרכי מזון. סוג שלישי של מקומות עבודה, שונה מן השניים הקודמים, היו מוסדות הגיטו ובתי המלאכה שבגיטו, שכאן עבדו היהודים ללא השגחה ישירה של הגרמנים והליטאים. בסדנאות הגיטו הגיע מספר העובדים בתקופת השיא ל-4,600 איש ומספר המחלקות השונות — ל-44. הארגון היה למופת בסדנאות אלה, והגרמנים קיבלו מהם תוצרת לא-מועטת, שחלק לא מבוטל ממנה שימש לצורכיהם האישיים ול"מתנות" לממונים עליהם. בזכותם של בתי מלאכה אלה "זכה" גיטו קובנא לביקורים תכופים של נאצים חשובים מן ה"רייכס-קומיסאריאט וה"אוסט-מיניסטריום ומצמרת ה"אס-אס, ובתקופה מאוחרת יותר — מן המטה הכלכלי של ה"זרמאכט. השליטים המקומיים היו מציגים את בתי המלאכה

חלק ראשון: בלהות ותהייה

לראוה כהישג ראשון במעלה של המינהל האזרחי הגרמני וכעדות לכך, שאפילו את ה"אוסט-יודן" (יהודי המזרח) הנחותים שבנחותים, מסוגלים הגרמנים להפוך ליצורים מועילים...

השכר שקיבלו היהודים בעד עבודתם לא עמד בשום יחס למאמצים שהושקעו בה, מרצון ושל-א-מרצון, ולתפוקה שהגרמנים הפיקו ממנה. שכר עבודה במובן המקובל לא קיבלו העובדים כלל כל זמן קיומו של הגיטו (פרט לחודשיים אחדים בראשיתו, אחרי מיבצע השוד הגדול, שאז מסרו הגרמנים ל-אלטסטנראט 30 אלף מארק "לחלוקה בין עובדי שדה התעופה", והעובדים קיבלו במשך זמן קצר 5 מארקים ליום — מחיר כחצי ק"ג לחם). תמורה יחידה קיבל הגיטו באופן קיבוצי: הגיטו היה פטור ממסים לעירייה ולשאר הרשויות, מתשלום בעד המים והחשמל, שהשתמשו בהם התושבים, ומשכר-דירה. אף מנות המזון שסיפקו הגרמנים לגיטו, לפי מספר תושביו, היו ניתנות "חינם", אלא שמנות אלה, אפילו היו מתקבלות בקביעות ובדייקנות — ומעולם לא קרה כך — היו בעצם מנות-רעב. וזה מה שקיבלו תושבי הגיטו לגולגולת לשבועים: לחם — 700 גראם, בשר — 125 גראם, קמח — 122.5 גראם, קפה או תחליף לתה — 75 גראם, מלח — 50 גראם. לעובדים ניתנה תוספת — גם זה לשבוע — לחם — 700 גראם, בשר — 125 גראם, שומן — 20 גראם⁴⁰.

בידוד והשפלה, הרס חיי הציבור והתרבות

כינון הגיטאות ב-אוסטלאנד וקביעת צורתם הארגונית — זו היתה ה"תחוקה" שה-רייכס-קומיסאר לוזה⁴¹ זיכה בה את תחום ממשלו. בחלקה התבססה תחוקה זו על חוקי נירנברג ועל צווי היידריך לכינון גיטאות בשטחי הכיבוש, ובחלקה היו בה מסימניה של ה"תפיסה", ש-לוזה הניחה ביסוד ממשלתו ב-אוסטלאנד⁴². ואף-על-פי שלהלכה היה כפוף ל-רוזנברג, ה-רייכס-מיניסטר לשטחי הכיבוש במזרח, שמר על מידה מסוימת של אי-תלות גם בתחום התחוקה, ובעיקר בעניינים שלא ניתנו בהם הוראות מטעם ה-רייכס-מיניסטר. מכל מקום, אף אם היה משהו מיוחד באופיים של הגיטאות בחבל זה של שטחי הכיבוש, לא היה בו כדי לשנות את הפונקציה היסודית שמילא הגיטו במשטר הנאצי. הכוונה העיקרית היתה — ריכוזם של היהודים במקום אחד, בידודם המוחלט משאר האוכלוסיה, השפלתם עד עפר, הרס גמור של חיי הציבור,

40. לפי גאר, עמ' 354.

41. Lohse, לשעבר גאולאיטר של שלזוויג-הולשטיין. ב-28 ביולי 1944, כשהתקרב הצבא האדום לריגא, ברח לגרמניה בלי לקבל רשות לכך. הוא הועמד לדין ב-1948 ונידון ל-10 שנות עבודת-פרך, אך ב-1951 שוחרר מן הכלא "מטעמי בריאות" (רייטלינגר, עמ' 219).

42. דאלין, עמ' 182 ואילך.

פרק א: רוצחים ויורשים

התרבות והרוח שלהם, התשת כוחותיהם הפיסיים והרוחניים כאחד וארגון חייהם בהתאם לצורכי השלטון הנאצי בלבד.

גיטו קובנא הוקם מכוח פקודה, שיצאה מלפני ראש הגסטאפו בליטא ב־10 ביולי 1941 ופורסמה ברבים על־ידי ראש העירייה. הוועד היהודי, שמונה לביצוע ההעברה לגיטו, כפוף היה בתחילה במישרין לראש הגסטאפו, אלא שהפיקוח על עבודתו ניתן בידי מפקד ה"פארטיזאנים" הליטאים וראש העירייה⁴³. משהוקם מינהל גרמני אזרחי בקובנא ב־17 ביולי אותה שנה, עבר הגיטו לרשות ה"שטאט־קומיסאר"⁴⁴ ונהפך כביכול לענף של המינהל הגרמני. ה"שטאט־קומיסאר של קובנא, קראמר, נאמן היה לקו של ה"רייכס־קומיסאר שלו ותרגמו ללשון צווים והוראות מפורטות. זמן קצר אחרי שיצא הצו בדבר כינון הגיטו, המטיר קראמר על ראש יהודי קובנא מבול של צווים והוראות⁴⁵. הם נצטוו לענוד אותות־זיהוי על בגדיהם — טלאי צהוב בצורת מגן־דוד. תחילה נאמר בפקודה, שיש לענוד את הטלאי על החזה בלבד, אך לאחר־מכן נתחייבו לענודו גם על הגב. כן נצטוו שלא ילכו על המדרכות, אלא בכביש בצד תעלות השופכין, ובהיתקלם באיש־צבא גרמני היה עליהם להקביל את פניו בגילוי ראשם ובקידה של הכנעה. נאסר עליהם להיות במקומות ציבוריים, להשתמש בתחבורה ובטלפון, להחזיק בביתם מקלטי־ראדיו ולקנות עיתונים. ב־18 בפברואר 1942⁴⁶ נצטוו יהודי הגיטו למסור לשלטונות ספרים, דברי־דפוס, כתבי־יד ותעודות בעלות ערך הנמצאים ברשותם. ב"אקציית־ספרים" זו הוחרמו בגיטו למעלה ממאה אלף כרכים. במיון החומר עסק בקובנא "מטה" מיוחד, סניף של "מטה רוזנברג", שעסק במלאכה זאת בממדים אירופיים. אחרי המיון נשלח לגרמניה כל מה שנראה בעל ערך בעיני תלמידי רוזנברג, והשאר נמסר לבית־החרושת־לנייר שבקובנא.

ב־7 במאי 1942 יצא צו, שאסור לנשי הגיטו להרות. העונש על "עבירה" זו היה: מוות לאם ולילוד.

ב־26 באוגוסט נסגרו כל בתי־הכנסת ונאסר לערוך תפילות־בציבור בגיטו. באותו יום נתקבלה הוראה לסגור את מחלקת החינוך שליד ה"אלטסטנראט" ואת בתי הספר שהיו עד אז בגיטו. כל פעילות חינוכית מאורגנת, פרט לחינוך מקצועי, נאסרה בתכלית האיסור⁴⁷. בין האיסורים המפורשים שחלו על הגיטו,

43. גאר, עמ' 44; גרפונקל, עמ' 42 ואילך.

44. Stadtkommissar (הממונה על העיר). ה"שטאט־קומיסאר של קובנא היה כפוף ל"גנראל־קומיסאר, המושל הגרמני של ליטא, וה"גנראל־קומיסאר — ל"רייכס־קומיסאר, מושל היחידה המינהלית המלאכותית, שקרויה היתה 'אוסטלאנד' (נכללו בתוכה ליטא, לאטווייה, אסטוניה ובילורוסיה).

45. גאר, עמ' 46. ההוראות הללו פורסמו על לוחות המודעות בעיר, וכן בעיתון הליטאי היומי J. Laisvę, מס' 16, מיום 11 ביולי 1941, ומס' 30, מיום 28 בו.

46. גאר, עמ' 98; לפי גרפונקל (עמ' 127) קרה הדבר ב־27 בפברואר.

47. גאר, עמ' 383.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

יש להזכיר גם את האיסור על הכנסת מזון לגיטו, פרט לאותם מצרכים שסופקו ליהודים על-ידי השלטונות. אך כל אלה רחוקים מלכלול את כל האיסורים והפקודות שהטילו הגרמנים על הגיטו. רבים עוד יותר היו האיסורים הבלתי-מפורשים, שחלו על היהודים והומחשו להם בהזדמנויות שונות, ועל פי רוב במעשים עקובים מדם. והרי ה"תחוקה" הנאצית לגיטו כוונתה היתה לצמצם לאט-לאט, אך בהתמדה, את מרחב המחיה והפעילות של היהודי, עד כדי הורדתו למדרגה של בהמת עבודה, שאין לה מידי בעליה אלא צרכיה הפיסיולוגיים ההכרחיים בלבד, וגם זאת רק במידה שתאמה את השלב המסוים בתהליך "הפתרון הסופי של בעיית היהודים". ראוי להדגיש, שהדפוס הארגוני של הגיטו אמנם התאים לתכלית זאת יותר מצורת החיים והארגון של אזרחים חופשיים, אך פחות ממחנה הריכוז, שבו היה העציר נתון לפיקוחו הקפדני של ה"קאפו" יומם ולילה. ואכן ידעו יהודי קובנא — כפי שיתברר בפרקים הבאים — לנצל את התחום המצומצם של חופש פעולה שנותר להם בגיטו, כדי להפר או לעקוף את האיסורים והצווים הדראקוניים. אין ספק שהגרמנים ידעו על הפרצות שבמשטר הגיטו, או לפחות על חלק מהן, וזו היתה כנראה אחת הסיבות העיקריות לביטול משטר זה בסתיו 1943 ולפירוקו של הגיטו לכמה מחנות-עבודה, שהיו מחנות-הסגר ממש, במלוא דיוקו של מושג זה.⁴⁸

48. ראה להלן, פרק ה.